

Лъчезар Георгиев

ПОЕТИКА И ХУДОЖЕСТВЕНИ ВНУШЕНИЯ В ДРАМАТА НА
ЙОРГУ КАРАДЖАЛЕ „БИТКАТА ПРИ ВЕРБОВКА...“

Повод да потърсим измеренията на духовното извисяване, темата за смисъла на саможертвата, поетичността и художествените внушения е все още ненапълно изследваният драматичен текст на предизвикващата и до днес интерес творба на Йоргу Караджале “Битката при Вербовка на българите с турците под командването на войводата Филип Тотю”. Драмата и нейният автор донякъде вече са били в ползрението на български и румънски изследвачи от най-ново време¹.

Надежда Драгова разглежда въпросите за реализираните в Румъния и България спектакли – спира се на това кой ръкопис отразява първия вариант на драмата, кой предоставя данните на Йоргу Караджале за четата на войводата Филип Тотю през 1867 г. и за историческото сражение при българското село Вербовка, в студиите си “Пътуващата театрална трупа на Йоргу Караджале в живота на българската емиграция в Румъния” (1985) и “Театралните спектакли на българската емиграция в Румъния. 1 септември (1863 – април 1877” (1989)². В първата студия авторката изяснява, че пиесата е съчинена в Браила на 24 и 25 юни 1868 г. и е представена за пръв път на сцената на браилския театър “Рали” на 30 юни 1868 г. Известно е, че драмата е играна през март 1871 г. в Турну Мъгурели, през декември същата година – в Плоещ, по всяка вероятност през 1873 г. и в Олтеница, а на 14 август 1881 г. в Силистра, в полза на българското училище.

За нас постановката на “Битката при Вербовка...” е знак за съпричастността на румънската интелигенция към българското националноосвободително движение. Прокудена от Бущурец в Браила, а сетне и от други румънски градове, пътуващата трупа на Йоргу Караджале е посрещната с необикновен ентузиазъм в средите на българската емиграция. Първият спектакъл в Браила на 30 юни 1868 г. е с участието на талантливия актьор Даниил Драгулич (1825 – 1872) в ролята на Филип Тотю, с участието и суфлърството на младия тогава Йон Лука Караджале, бъдещия голям румънски драматург и племенник на Йоргу Караджале.

Благодарение на наблюденията ни върху ръкописите на Йоргу Караджале в Ръкописния отдел на библиотеката при Румънската академия на науките стигнахме до извода, че двата ръкописа в архива на Й. Караджале са всъщност два варианта на една и съща драматургична творба. Първият вариант (том 6, сигн. 2973) отразява оригинала, създаден около 24–25 юни 1868 г. Вторият вариант, редактиран за широка публика – том 1, сигн. 2968, е писан с ед отзвука от второто голямо събитие – преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, вероятно създаден около 1873 г., с ново разпределение на ролите в трупата, когато Йоргу Караджале играе образа на Филип Тотю.

При нашия преглед на споменатите ръкописи се спряхме на първия оригинален вариант на драмата, тъй като смятаме, че е с по-висока художествена стойност и отразява атмосферата на браилския спектакъл от 1868 г., разбудил силно духовете на българската емиграция в Румъния. В ръкописната сбирка на Йоргу Караджале този вариант е поставен в том 6, сигн. 2973, със заглавие на титулната страница “*Batalia de la Verbovca a Bulgariolor eu Turci și spansurares lui Constandin Bulgari an Rusciuc. Melodrama an 4 Acte. Compusa de I. Caragiali. 1868. Iunie 25.*”

На гърба на същия лист отново е изписано заглавието, но вече променено: “*Croidmul Bulgarilor, sau Batalia cu Turci la Verbovca a lui Filip Totiu Voivod. Compusa de D^{nu} Iorgu Caragiali la 24 Iunie 1868. Braila*”³.

След като имаме един добър превод на първия вариант с условно заглавие “Битката при Вербовка на българите с турците под командуването на войводата Филип Тотю”, смятаме, че можем да анализираме конкретно творбата на румънския автор, посветена на видния деец на националноосвободителното ни движение. Докато при втората редакция на творбата от 1873 г. жанрът е определен като епизод в три действия и шест картини, в първия вариант е посочено, че това е мелодрама в четири действия. Това изрично е указано в запазения и смятан за оригинален вариант в т. 6 на сбирката, л. 241, където се потвърждава заглавието: “Битката при Вербовка на българите с турците и обесването на Константин Българина в Русчук. Мелодрама в четири акта, съчинена от Й. Караджале, 1868, 25 юни”⁵. Необходимо е да уточним, че когато авторът определя творбата си като “мелодрама”, той влага в нея основното значение – в смисъл на драматическо произведение с пеене и музика. Модерният браилски театър “Рали” е пригоден за трупа и оркестър, който е бил използван за премиерата. В по-нататъшните изяви на пътуващата трупа с вече утвърденото заглавие на пиесата “Битката при Вербовка на българите с турците под командуването на войводата Филип Тотю” се говори за представление или за епизод в три действия и шест картини⁶. Смятаме, че оттук насетне и в изложението ни е уместно да употребяваме термина “драма” или просто “пиеса”.

Първият вариант на творбата ни представя една добре замислена композиция. Четирите действия (25 стандартни машинописни страници) по времетраене са напълно достатъчни за разгръщането на драматургична фабула. По-продължителни са първо и четвърто действие, съставени от седем и осем сцени. Второ и трето действие са сравнително равностойни – те са от по пет сцени. Очевидно това е съзнателно търсен подход от автора – първото и последното действие имат статичен характер – развиват се в съда и тъмницата на Русчук, а една накрая, във финалната осма сцена, действието се пренася на бесилката пред тъмницата, където въжето на осъдения на обесване четник Костаке се скъсва и става повод смъртникът да бъде отведен на градския площад; това е и сигнал

за българите да организират спонтанен бунт със сопи и брадви. Краят на драмата е "отворен" и оставен за размисъл на зрителя. Динамичен батален характер имат сцените от второ и трето действие, илюстриращи битката при Върбовка на четниците под командването на Филип Тотю с редовна турска войска и башибузук.

Героите на драмата са предимно българи и турци. Наред с тях епизодично участвуват шпионинът арменец Гарабед и руският консул в Русчук, а в масовите сцени се включват български четници, турски войници, кадъни, башибозук, турско и българско население. По този начин с разнообразните персонажи и с масовостта на сцените Й. Караджале разкрива обективно и реалистично епохата, върви по горещите следи на отразяваните събития. Авторът умее да изобразява отрицателни образи, за което, разбира се, е намерил подкрепа и от даровитите артисти на своята труппа. Така актьорът Виталие правдиво поднася образа на турския съдия Хюсеин, който далеч не е праволинеен в постъпките си. Нещо повече, Хюсеин се опитва да бъде обективен не само като съдия, но и като човек в процеса срещу заловения четник Костаке. Той изповядва: "... Турците днес не са като преди фанатици. Имат политически закони, имат съдилища и следователно трябва да ги следваме. Но така, понеже е българин — да бъде обесен, убит, обезглавен!... Къде отиваме ние?! Какво ще каже цивилизованият свят за нашето варварство?!!" На мъдрия и сравнително безпристрастен турски съдия, опитващ се да въведе един нов морал в съдопроизводството на Османската империя, са противопоставени действията на останалите членове на съда. Тяхното мислене е познато и традиционно. Обхванати от ненавист към всичко християнско, те искат веднага смъртта на "гяурина". Дори в момент на откровение съдебният секретар предупреждава Хюсеин, че както държи на България, така лесно може да загуби главата си, а неговият фес ще плува по Дунав. "По-добре да загубя главата си, отколкото душата си!" — това е позицията на Хюсеин, който явно застава на страната на реформаторите в империята. В четвърта сцена на първо действие съдията е предупреден лично от пащата — тук авторът визира очевидно областния управител

Мидхат паша – да не се прави “голяма слава” на разпитвания, защото има и други гяури за бесене. С тази реплика в устата на гавазина Й. Караджале сякаш иска да наведе зрителя на извода, че дори официалните власти, които тръбят широко за демократичност на реформите, засягащи всички етнически общности в империята, всъщност продължават да управляват с установения вековен модел.

Авторът, макар и да няма цялостна представа за Свищовското съзаклятие и преминаването на Филип-Тотювата чета през 1867 г., успява да даде една много точна оценка за събитията, да хване задъхания пулс на епохата и да претвори в интересни образи и ситуации героичното и трагичното. Тук успешно му помага опитът на водещ актьор и ръководител на труппа в столичния театър на Букурещ. Освен това Й. Караджале оставя 14 ръкописни сборници, събрали репертоара на пътувалата из Румъния труппа, които днес се съхраняват, както споменахме, в Ръкописния отдел на библиотеката при Румънската академия на науките. Сред завидното творческо наследство на Й. Караджале са и романтичните драми, предназначени за българската, сръбската и гръцката емиграция в Румъния – наред с пиесата за битката при Върбовка се запомнят “Битката при Сфакия”, “Мъчениците на Кандия”, “Смъртта на Обренович”.

Историческият романтизъм е същностна страна в почерка на Й. Караджале. Безспорно той е познавал големите образци на западноевропейския романтизъм в драматургичното изкуство на века, но наличието на такива интересни личности като войводата Филип Тотю, Константин (Костаке) Хаджипаков, Георги Алеков Хаджиконстантинов (в пиесата Константин) се превръща в творческо откритие, още повече че те действуват в контекста на значими събития, полагащи началото на един динамичен период от развитието на Източната криза. И тук романтизмът няма нужда да съчинява изкуствени фабули, да съшива дрехите на изкуствени образи. На помощ идва героичното, идеите за свобода, за християнско единение. Й. Караджале дори си е позволил да вмъкне и един впечатляващ женски образ – Марика, жената на войводата Филип Тотю, която в пиесата се играе от А. Кронибачи. Не

ни е известно дали авторът е знаел, че около 1865 г. Филип Тотю е бил женен за Фросина, дъщеря на търговеца Лазар Чехларя от Свищов, преселен в Зимнич, където по това време се е установил до заминаването си с четата от 1867 г. войводата⁹. Първата немаловажна реплика на Марика е във втора сцена на второ действие: “Докато Господ е на небето и обединението на българите на земята, нямаме страх от никого!” Готовността на Марика да се жертвува за свободата на родината съзнателно е търсена от автора. Тази готовност е в съзвучие с нейната преданост към героичния съпруг, на когото тя заявява, че е твърдо решена да го последва в сраженията, а не да стои като безделница (3. сцена, 2. действие). Тук Й. Караджале се опитал да вплете някои идеи за новата роля на жената в обществото, модерни за тогавашна Европа. И в трето действие Марика продължава да бъде активно действащ, а не статичен образ. В трета сцена тя посреща Старицата, която носи писмо от внука си Костаке, писано в русчущката тъмница, до войводата. От разговора зрителят научава, че се погребват 35 храбреци от Тотювите четници, но жертвите на турците и татарите са много повече. Очевидно Марика е участвувала според авторската теза като помощник в “интендантската част” на четата, ако може да се предположи, че четниците действително са имали такова обслужване, свързано с продоволствието, медицинската помощ и ритуалите в една изключително трудна ситуация на походи и сражения. Нещо повече – Марика поема една опасна мисия, както изглежда, по нареждане на четническото ръководство – да отиде в русчущката тъмница, за да вдъхне кураж на осъдения на смърт Костаке и ако е възможно, да се опита да го освободи. Последното се оказва невъзможна задача, затова пък, преоблечена като български свещеник, тя е в последните мигове до Костаке (7. сцена, 4. действие). “Аз ще те следвам като Христос! Сега отивам при нашите братя, за да се вдигнем на бунт!” – така смята Марика, и добавя убедено: “Кураж! Родината и законността – това е нашата съдба, това е Божията воля!” Тук Марика говори за привързаността към народа и към законността, но не на тиранина, а онази, която българите трябва да извоюват сами, подкрепяни единствено от Божията помощ.

И наистина Марика успява да предизвика бунт в момента, когато въжето на бесилката се скъсва и Костаке остава зашеметен, но жив. Финалът е оптимистичен — на сцената се появяват българи със сопи и бият турците, други бунтовници размахват брадви.

В действителност, както сочи в спомените си за мирното време Никола Обретенков, писарят на четата Костаке Хаджипаков от Плевен, наричан още Гюргевлията, тъй като известно време учителствува в българското училище в Гюргево, пръв бива обесен в Русе при халите до училището “Ангел Хаджиоглу”. Целият град идва да види бесенето. Сред зрителите са българи, турци и евреи. Красивият момък Костаке с черна бра а, сива куртка със зелени ширити, цървули с бели навои и бели бенеvreци тръгва към бесилката, накуцвайки, тъй като е ранен в крака. Смело се качва на бурето, мята въжето на врата си, рита бурето и увисва. Всички съжаляват и се възхищават на красивия момък. След това обесват и останалите Тотюви четници⁹.

На няколко места в биографичния си роман за Филип Тотю издателят-публицист Филип Симидов също разказва за Костаке Хаджипаков¹⁰. В драмата на Й. Караджале героизацията на Костаке е не само композиционен елемент, но служи и за реабилитация на героя, комуто официалната турска преса в лицето на вилаетския вестник “Дунав” се опитва да припише предателство и да му вмени, че уж бил написал саморъчно завещание до букурещкия комитет, който обвинява за сегашното тежко положение, както на своето, така и на останалите заловени четници. В броя си от 7 юни 1867 г. “Дунав” погрешно твърди, че Костаке бил заловен в планината Пустията и че обесването му в Търново се е отложило за известно време с цел заловеният да даде сведения и за останалите изловени свои другари. Не страхливец и предател, не изменник на идеалите на революционното дело, а истински мъченик на свободата, сроден с редица подобни романтични образи в световната литература от епохата на романтизма, успява да сътвори Й. Караджале и независимо от това, че героят на някои места в пиесата е изобразен в патетичен план, все пак декларативността отстъпва пред реалността — Костаке е подложен на

нечовешки мъчения и издържа на изпитанията; издържа и на възможността да спаси живота си с цената на неопетненото си име. В отговор на предложението на прокурора (4. сцена, 4. действие) да издаде другарите си и с това да отърве въжето Костаке заявява: "Аз съм роден българин и ще умра като истински българин, който не предава своите братя!" Когато е полагал клетва, Костаке не е искал да търси онова щастие, което прокурорът му предлага и което означава спокойно убежище, държавна служба, сигурност за утрешния ден. Напротив, героят още с полагането на клетвата си е пожелал едно — да умре като храбрец, като българин, и най-сетне — да види отечеството си свободно. Тази сцена е показателна и с това, че тук Й. Караджале успява най-добре да развие своята авторска теза, изразявана в думите на Костаке към прокурора: "Вие искате да потушите християнската революция с убийства, бесилки и мъчения! Не, не вярвайте в това! Защото, като си служите със сила, това ще ни разпали повече! Днес вие убивате един българин чрез обесване, а душата му вика Господ за помощ и той ще го чуе! Много скоро невинната кръв на българите, която проливате, ще ви залее като гореща лава!" Й. Караджале е автор, който е запознат с върховите постижения на европейския революционен романтизъм. Революциите, които променят деспотичните системи, все още не са създали онази литература, която ще бичува егоизма, бездушието, политическата парвенющина и ред други негативни черти на новия XIX век, които не са чужди и на румънската действителност. А може би тъкмо за да извърне отвратно лице от тях, Й. Караджале се е обърнал към чистотата и светлината, носена от хора като Костаке Хаджипаков, Филип Тотю и техните сподвижници.

Битката при Върбовка е онзи подтик, който ражда самочувствието на една нова нация. Войводата Филип Тотю става герой на румънската преса, а името му се споменава в не един доклад на европейските консули. Тъкмо затова Й. Караджале вижда в лицето на Филип Тотю личността, призвана да хвърли в лицето на великите сили вековния протест на поробените българи. Независимо от предпоставеността на образа на Филип Тотю, от неговата изградена идейна позиция,

която не търпи развитие, той става симпатичен на зрителя, кара го да бъде съпричастен със значимостта на своя възглед: “Християни! Християни! Докато не се хванем за ръце и чакаме помощ от други, турчинът ще продължава да ни потъпква и мъчи! Така че от чужденците не трябва да чакаме помощ! Да живее единството между потиснатите народи! Да живее България! Да живеят нейните храбри синове!” (1. сцена, 3. действие).

Когато говорим за “Битката при Вербовка...”, наред със сполучливите, макар и на места декларативно звучащи образи, все пак е нужно да отбележим достойнствата и в поетиката на тази интересна творба. Често авторът си служи с приповдигнати и на места изкуствено звучащи фрази. Независимо от това диалогът е убедителен. За това спомагат кратките, остроумно изречени реплики. Й. Караджале предпочита лаконичните синтактични конструкции, простите възклицателни и въпросителни изречения. Понякога сгъстените реплики предизвикват недоразумения и зад привидното напрежение в диалога внезапно се откроява комичният ефект, както това става в края на трета сцена от първо действие. На въпроса на съдията Хюсеин ефенди към Костаке къде се намира войводата Филип Тотю арестуваният отговаря, че знае. Тогава останалите съдебни заседатели вкупом питат “Къде е? Къде е?”. Костаке отвръща, че той е тук. “Тук?!” – удивляват се останалите, а Хюсеин доволно отвръща: “Браво!”. Тогава следва отрезвяващата реплика на Костаке: “Да, тук е! В моето сърце, в душата ми!” Подведените турци се нахвърлят върху арестанта с думите: “А-а-а-х! Разбойник такъв!!” Завесата пада за удоволствие на симпатизиращата на Костаке публика.

Добре познаващ тънкостите на драматургичното изкуство, във втора сцена на последното, четвърто действие, Й. Караджале въвежда монолога. Сам, уморен и бледен, часове преди смъртта си Костаке изказва на глас мислите си на обречен. Но и тук, зад тъгата на един млад човек, който така нелепо трябва да си отиде от света, вместо да се радва на слънцето, се прокрадва историческият оптимизъм на автора. Костаке се моли в последните мигове на живота си за родината;

моли се да бъде приет от Бога като грешник, който днес отива на смърт, защото се бори за законност и свобода.

Говорейки за поетиката на драмата, не можем да отменим митологичното и фантастичното, което мотивира постъпките на някои от героите. И преди 1867 г. Филип Тотю е бил популярна личност, комуто и от българи и от турци са приписвани невероятни черти, които трябва да докажат и на двете страни причините за някои свръхестествени постъпки на войводата. Това, че Филип Тотю успява да се спаси от невъзможни ситуации, където го грози неминуема смърт, в пиесата е предадено сполучливо чрез обясненията, които дава шпионинът арменец Гарабед (игран от Кл. Чечилия) пред пашата в четвърта сцена на второ действие. Гарабед съобщава, че е научил от сигурно място за произхода на Филип Тотю – майка му го е заченала от змей и по тази причина нито сабя го сече, нито куршуми го хващат.

Й. Караджале постига композиционно разнообразие с използването на два различни плана (места) на действието – Русчук и Балкана – и чрез различни ефекти на сценографията – костюми; батални сцени, множеството на народа пред бесилката на русчущкия площад; палене на бенгалски огньове и други илюминации; погребален ритуал на убитите в битката четници; предрешването на някои от героите.

Драматургичните възгледи на Й. Караджале за романтичната драма и в “Битката при Вербовка...” му налагат да избягва обикновеното, делничното, правдоподобното, напротив – авторът се стреми в хода на действието да мотивира постъпките на героите в една динамична, напрегната и изключителна обстановка, където реалното отстъпва на невероятното, където постъпките се диктуват от романтичните идеи и подбуди на героите. Тогавашният зрител едва ли е бил смущаван от несъвършенствата в поетиката и композицията. По-важни са били идеите и мотивите на автора, решил да опита как звъни онази струна на раждащото се национално самочувствие в българската емиграция. От друга страна, сред публиката е имало и румънци, които са приемали със съчувствие и съпричастие идеите на потиснатите от Османската империя балкански народи за християнско единство. Нещо повече, като

представя Филип Тотю в твърде положителна светлина, издигайки го като борец и защитник на християнската кауза, Й. Караджале несъмнено помага на войводата. По това време Филип Тотю се е намирал в Румъния и е бил непрекъснато преследван и издирван от румънското правителство, което дори на моменти, под натиска на Високата порта, допуска възможността за неговото екстрадиране и предаване в ръцете на турското правосъдие, където го очаква сигурна смърт. Последвалите представления на пътуващата трупа на Й. Караджале из румънските градове потвърждават симпатиите на румънския народ към каузата на българите¹¹. Но с драмата си Й. Караджале постига и по-значими цели – да реабилитира пред международната общественост българското националноосвободителното движение. Знае се за враждебното отношение на Великите сили и особено на Австро-Унгария, към четата на Филип Тотю, която в дипломатическите доклади е споменавана като “разбойническа сган”. Тези значими задачи на опитния драматург в голяма степен компенсират художествените несъвършенства на творбата му и трасират дългогодишното ѝ присъствие на румънска сцена.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж.: Iordan-Lucian Predescu. Caragiale. Cap. IV. Bucuresti, 1939, 49–52; Florian Tornea. Costache Carageale. Bucuresti, 1954, p. 155–156; Ioan Massof. Eminescu si teatrul. Bucuresti, 1964, EPL., p. 45–55; George Calinescu. Studii si cercetari de istorie literara. Bucuresti, 1966, p. 55–65; I. Karagiale; Valentin Chelaru. Caragiale si bulgarii. – Buletinul Institutului roman din Sofia. D. I. Vol. 278–282. Т. Йонеску-Нипшков. За отношението на румънската общественост към българското националноосвободително движение през 70-те години на XIX век. – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. 1. С., 1965, с. 382 и следв.; В. Мавродиев. Чужди пиеси с български сюжети. – Годишник на ВИТИЗ “Кр. Сарафов”. Т. 10. 1965, № 6, с. 224–228; Н. Жечев. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970; Ст. Каракостов. Българският възрожденски театър на освободителната борба. С., 1973, с. 155–157.

² Н. Драгова. Пътуващата театрална група на Йоргу Караджале в живота на българската емиграция в Румъния. – *Studia Balcanica*, 1985, № 18, 13–14; Театралните спектакли на българската емиграция в Румъния. 1 септември 1863 – април 1877. – *Балканистика*, 1989, № 3, с. 218–236.

³ Вж.: BAR [Ръкописен отдел на библиотеката при Румънската академия на науките]. Сбирка “Teatru Repertoriul Carageale”. Т. 6, № 2973. Този екземпляр на оригиналния ръкопис има съществени различия от екземпляра, преписан от П. Радулиан, суфльор на трупата, в Олтеница на 8 окт. 1873, със заглавие: “Batalia Bulgarilor cu Turci sub comanda Voievodului Filip Totiu – Epizoda in trei acte si șase Tablouri, compusa de Dnu I. Caragiali la anul 1867, Iunie 25, reprezentata pentru prima ora in orasul Braila și in tota Romania.” (Т. 1. № 2968 в посочената по-горе архивна ръкописна сбирка с драматургични творби на Йоргу Караджале в Ръкописния отдел на РАН).

⁴ Творческият екип на монографичното изследване “Филип Тотю. Личност. Дейност. Документи” (Русе, 1990) в осъществяване на своя замисъл за написването на нова книга, продължение на първата, в състав: Лъчезар Георгиев (Великотърновски университет), Тодор Билчев и Димитър Петков (Държавен архив – Русе), в началото на юни 1992 г. и в началото на март 1995 г. направи посещение в библиотеката на Румънската академия на науките и на нейния ръкописен отдел в Букурещ. Благодарение на любезното съдействие на румънския академик Константин Велики и заместник-директора на библиотеката Габриел Стремפל успяхме да се запознаем с посочените варианти на драмата на Йоргу Караджале. Нещо повече, разрешено ни бе да заснемем първия вариант на драмата, който по-късно в Русе бе преведен изцяло от румънски на български от г-н Стефан Градинаров от същия град. Този превод, макар да не бе публикуван, ни даде възможност внимателно да анализираме композиционните и жанровите особености, поетиката и художествените внушения в драмата на Йоргу Караджале. Посъветвани от преводача, ние приемаме да цитираме първия вариант на драмата под заглавието “Битката при Вербовка на българите с турците под командването на войводата Филип Тотю”.

⁵ BAR, сбирка “Teatru Repertoriului Carageale”. Т. 6, № 2973, л. 241. Тук авторът се е подписал вм. името си.

⁶ Свобода, 2, № 12, 20 март 1871.

⁷ BAR, сбирка “Teatru Repertoriului Carageale”. Т. 1, № 2968, л. 73 (съгласно днешната пагинация).

⁸ Д. Петков. Т. Билчев и Л. Георгиев. Филип Тотю. Личност. Дейност. Документи. Русе, 1990, с. 33.

⁹ Н. Обретенов. Спомени за българските въстания. С., 1942, с. 87.

¹⁰ Ф. Симидов. Прочутият Филип Тотю войвода. Наречен "хвърковатият Тотю". Русе, 1900, с. 375–376, с. 381, с. 429.

¹¹ Траян Йонеску Нишков. За отношението на румънската общественост към българското националноосвободително движение през 70-те години на XIX век. – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т.1, С., 1965, с. 385.